

Serbest Bölgelerin Olası Makroekonomik Etkileri ve Düşündürdükleri

Aykut KIBRİTÇİOĞLU*

1. Serbest Bölgeler: Tanımı ve Türleri

Uluslararası mal ve hizmet ticareti önündeki tarifelerin ve tarife-dışı engellerin aşama aşama kaldırılması çalışmaları, son yıllarda artık özellikle, GATT Uruguay Turu'nun (1986-1993) bir sonucu olarak 1995'te kurulan Dünya Ticaret Örgütü (World Trade Organisation) çatısı altında sürdürülüyor. Öte yanda, Dünya genelinde indirilmeye çalışılan gümrük tarifelerinin çeşitli ülkelerde zaten bazı istisnalarının var olduğunu da görüyoruz. Bunların başlıcaları; antrepo rejimi, geçici kabul rejimi, transit ticaret rejimi, sınır ve kıyı ticareti rejimi ve serbest bölgeler rejimi olarak bilinir. Bu beş özel gümrük rejiminden serbest bölgeler (SB'ler) uygulaması ve SB'lerin kuruldukları ülkenin ekonomisine olası makroekonomik etkileri, bu çalışmanın konusunu oluşturuyor.

Bağımsız bir ülkenin siyasi sınırları, aynı zamanda o ülkenin gümrük sınırları olarak da kabul edilir. Genelde, yabancı malların bu gümrük sınırlarını aşarak ülkeye girmesi durumunda, söz konusu mallar ilgili ülkenin gümrük yasalarına göre vergilendirilir. İşte bu düzenlemenin malî bir istisnası olarak SB'ler (free zones), kuruldukları ülkenin gümrük

mevzuatının geçerli olmadığı birer yabancı ülkeymiş gibi kabul edilirler. Çeşitli amaçları ve nihai mallar bu bölgelere, sonradan evsahibi ülkeyle veya diğer ülkelerle ticareti yapmak üzere gümrüksüz olarak ithal edilirler. SB'lerde, genel olarak, her türlü depolama, sergileme, imalat, montaj, demontaj, test, paketleme ve paket açma işlemleri yapılabilir.

Aslına bakılırsa, SB kavramının literatürdeki kullanımında genel bir uzlaşma bulunmamaktadır. Gümrüksüz bölgeler (duty-free zones), serbest ekonomik bölgeler (free economic zones), endüstriyel serbest bölgeler (industrial free zones), serbest ticaret bölgeleri (free trade zones), serbest işleme/imalat bölgeleri (free processing zones), serbest dışsatım bölgeleri (free export zones), dışsatım serbest bölgeleri (export free zones), dışsatım (a yonelik) işleme/imalat bölgeleri (export processing zones), yatırım teşvik bölgeleri (investment promotion zones), serbest limanlar (free ports), serbest bankacılık bölgeleri (free banking zones) veya kıyı bankacılığı (off-shore banking), serbest sigorta bölgeleri (free insurance zones), serbest girişim bölgeleri (free enterprise zones), serbest kumarhane bölgeleri (free gambling zones) ve serbest tıp bölgeleri (free medical zones) hep aynı düşüncenin ürünü olan ve bu nedenle de birbirine çok benze-

*Yrd. Doç. Dr., A.U. Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü.

yen, ama içlerinde yapılan etkinliklerin kapsamı açısından birbirlerinden farklılıkları bulunan serbest bölgelerdir. Literatürde bazen birbiri yerine geçecek biçimde kullanılan bu kavramların, bir de, Avrupa Serbest Ticaret Alanı (EFTA) veya Kuzey Amerika Serbest Ticaret Alanı (NAFTA) gibi iki veya daha fazla ülkenin gümrüksüz mal ticareti konusunda kendi aralarında anlaşarak oluşturdukları serbest ticaret alanları (free trade areas) ile birbirine karıştırılmaması gerekmektedir.

Gümrük mevzuatının SB'lerdeki geçerlilik derecesi dikkate alındığında, iki tür SB'nin var olduğu söylenebilir: Açık ve kapalı serbest bölgeler. Açık SB'lerde, kuruldukları ülkenin hiçbir gümrük yasası geçerli değildir. Bu bölgelerde her türlü endüstriyel ve ticari etkinliklere izin verilir. Kapalı SB'lerde ise, birtakım etkinliklerin yapılması ancak belirli koşullar altında olanaklıdır.

SB'lerle ilgili diğer bir sınıflandırma ölçütü de, bölgede izin verilen etkinliğin türüdür. Serbest ticaret bölgeleri (free trade zones), serbest imalat veya dışsattım bölgeleri (free processing/export zones), serbest finansal etkinlik bölgeleri (off-shore banking, insurance vb.), serbest tıp bölgeleri (free medical zones) ve serbest kumarhane bölgeleri (free gambling zones) bu sınıflandırma sistemine göre sözü edilebilecek temel SB türleridir. Bunlardan örneğin serbest ticaret bölgeleri; daha çok, yalnızca malların sonradan (evsahibi ülke de dahil olmak üzere) herhangi bir ülkeye ihraç edilmek üzere bölgede depolanması, sergilenmesi veya paketlenmesi amacıyla kullanılırlar. Serbest imalat veya dışsattım bölgelerinde ise, bunların yanısıra, dışsattımaya yönelik olarak yapılacak imalata da izin verilir.

Bir ülkenin siyasi sınırları içindeki, ama ülkenin diğer bölümünden çoğu kez açık seçik sınırlarla ayrılmış belirli bir bölgede yapılan etkinliklerin türlerinden söz edilince, gerçek-tebu bölgelerin kurulmasının genel ekonomik

amaçları da ortaya çıkmış olmaktadır:

(1) Evsahibi ülkenin dışsattımını, imalat sanayiinin (üretim ve) dışsattımını artırarak ve çeşitlendirerek geliştirmek.

(2) Başka ülkelerin firmalarının üçüncü ülkelerle yapacakları ticaret için onlara bu ticaretlerini kolaylaştırıcı olanaklar sağlayarak evsahibi ülkenin net döviz gelirlerini artırmak.

(3) Yabancı sermayeyi ve dolayısıyla gelişmiş teknolojileri ülkeye çekebilmek.

(4) Yeni istihdam olanakları yaratmak ve böylece, varsa, işsizliği azaltmak.

(5) İşgücünün ve yöneticilerin becerilerini yükseltmek.

(6) Bir SB'nin kurulması için genelde o bölgenin gelişmiş bir altyapıya sahip bulunması gerektiğinden, görece az gelişmiş bir bölgeye bir SB kurarak o bölgenin kalkınmasına katkıda bulunmak.

Her SB'nin kurulmasında, bu temel amaçlardan farklı biri ya da birkaçının diğerlerine oranla daha çok ön plana çıkabileceği açıktır.

2. SB'lerin Dünya Ekonomisindeki Yeri: Kısa Bir Bakış

SB'lerin Dünya tarihindeki ilk örnekleri bundan yaklaşık 2000 yıl kadar önce Kuzeydoğu Akdeniz'de kurulmuştur. Fakat bugünkü SB'lerin yapı ve işlevlerine benzer nitelikteki ilk SB'ler henüz 300 yıl kadar önce kurulmaya başlanmıştır.¹

Dünyada 1920'lerin sonundaki Büyük Bunalım'dan sonra ve özellikle de 1960'ların ikinci yarısında, SB'ler kurulmasına yönelik yoğun bir eğilim yaşanmıştır. 1960'ların sonları ve 1970'li yıllar boyunca çok sayıda gelişmekte olan ülkenin hükümetleri, ithalimeci kalkınma stratejilerinden vazgeçerek, dışsattımaya yönelik kalkınma stratejilerini tercih

etmiş ve bu stratejiyi desteklemek üzere yabancı sermayeyi ülkelerine çekmeye çalışmışlardır. Serbest (işleme) bölgelerinin kurulması, işte bu geçiş sürecinde bir ara çözüm olarak görülmüştür. İlk ile Tekeli'ye (1987: 13-14) göre; genel gümrük kurallarının belirli bir bölge için tamamen veya kısmen yürürlükten kaldırılması, (yüksek) koruma duvarları nedeniyle gizli karşılaştırmalı üstünlüklerini (yeterince) kullanamayan bu ülkelerin gerçek üstünlüklerini sergileyebilmeleri için oldukça yardımcı olmuştur. Bu nedenle, serbest işleme bölgeleri "serbest ticaret bölgeleri" ile "organize sanayi bölgeleri"nin iyi bir bileşimi veya karışımı olarak görülebilir. Çünkü, serbest işleme bölgelerinde imalat etkinliklerine izin verildiği için, nihai ürününü bu tür bir bölgede üretilip sonra da diğer ülkelere ihraç edecek yerli dışsatımcılar açısından aramalarını bu bölgeye ithal etmek daha ucuza gelmektedir.

İrlanda'nın Shannon bölgesi (1959) ve Porto Riko (1962) ile Panama, Tayvan ve Güney Kore'deki başarılı SB kurma denemeleri, zamanla Dünya'nın değişik ülkelerinde de çok sayıda SB kurulmasını teşvik etmiştir. 1970'lerin başlarında Dünya'da yalnızca 20'si on gelişmekte olan ülkede olmak üzere toplam 130'dan fazla aktif SB bulunmaktaydı. 1986 yılında 46 gelişmekte olan ülkede 175 SB kurulma aşamasındaydı. Dünya'da SB'lerin toplam sayısı 1980'de 362'yi, 1990'ların ortalarında ise 500'ü aşmıştır. Bugün yaklaşık 80 ülkede, çoğu gelişmekte olan ülkelerde olmak üzere 500'den fazla SB işler durumdadır. SB'lerin Dünya'daki coğrafi dağılımı Tablo 2.1'de verilmiştir.²

Tablo 2.2'de ise, Dünya'daki SB'lerin toplam sayılarındaki, ticaret hacimlerindeki, toplam Dünya mal ticareti hacmi içindeki payındaki ve (dolaysız) istihdam rakamlarındaki değişimler özetlenmiştir.

Tablo 2.2'nin bazı kaynaklarına göre, 1990'ların ortalarında, 500'den çok SB'nin

toplam ticaret hacmi 700 milyar ABD Doları civarındaydı. Gerçekte, SB'ler ile ilgili Dünya ölçeğindeki toplam verilerde ciddi eksiklikler bulunmaktadır. Özellikle, toplam dolaysız istihdam rakamları, ülkeler bazındaki verilerin ya hiç derlenmemesi ya da hatalı derlenmesi yüzünden tümüyle güvenilir değildir. Bu nedenle, Dünya ölçeğinde anlamlı ve ayrıntılı uluslararası istatistikî karşılaştırmalar yapmak neredeyse tamamen olanaksızdır.³

3. Serbest Bölgelerle İlgili Kuramsal Yazın

İlk bakışta, dünyada SB'lerin nisbeten uzun bir geçmişi varmış gibi gözükse de,

Tablo 2.1: SB'lerin Coğrafi Dağılımı

	1970	1980	1994
Amerika B. D.	10	62	183
Latin Amerika	40	95	97
Avrupa	50	90	93
Afrika	10	55	43
Orta Doğu	2	25	27
Yakın Doğu	15	35	83
Toplam	127	362	526

*Alt bölgeler hariç

Kaynaklar: Akyürek (1983:21), Erdoğan (1985: 20) ve Güner (1995: 16-18).

gerçekte ancak son 20-30 yıldır dünya ticaretinde önemli bir rol oynamaya başladıkları yukarıda belirtilmişti. Bu sebeple olsa gerek, SB'ler ile ilgili kuramsal çalışmalar da, konunun oldukça ilginç olmasına karşın, gerek ülkemizde gerekse dış dünyada oldukça az sayıdadır.

SB yazınındaki kuramsal tartışmalar; özellikle, ekonominin tam istihdam dengesinde

Tablo 2.2: SB'lerle İlgili Bazı Dünya Verileri

	1970	1980	1985	1994
Dünyadaki SB'lerin Toplam Sayısı	127	362	vb	526
SB'lerin Toplam Ticaret Hacmi (Trilyon US \$)	vb	1.6	vb	vb
SB'lerin Toplam Dünya Mal Ticaretindeki Payı (%)	vb	9	20	vb
SB'lerde Toplam Dolaysız İstihdam (bin kişi)***	50	736*	1300**	vb

Kaynaklar: Akyürek (1983:21), Erdoğan (1985: 20-21), İlkin ile Tekeli (1987: 75, Çarıkçı (1989: 9), Karluk (1994:334) ve Güner (1995:1-2), 16-18)

* 1978

**1986

*** yalnızca, gelişmekte olan ülkelerdeki vb veri bulunamadı

bulunduğu ve nihai malların söz konusu olduğu standart bir Heckscher-Ohlin modeli çerçevesinde, bu bölgelerin olası refah veya ulusal gelir etkileri üzerinde yoğunlaşmıştır. Hamada (1974), Rodriguez (1976), Hamilton ile Svensson (1982) ve Miyagiwa (1986) bu yönde yapılan en önemli çalışmalardandır. Ara-mallarıyla ilgili durumu ise örn. Young (1987) çözümlenmeye çalışmıştır.

Harris-Todaro tipi işsizliğin bulunduğu gelişmekte olan bir ekonomide bir SB kurulmasının evsahibi ülkedeki olası istihdam ve refah etkileri Young ile Miyagiwa (1987) ve Chaudhuri ile Adhikari (1993) tarafından incelenmiştir.

SB'lerin evsahibi ülkelerdeki olası refah ve istihdam etkilerinin yansısı, bir SB'nin kurulmasının yabancı yatırımcıları o SB'ye çekip

çekemediği konusu da tartışılmaktadır.

Miyagiwa (1993) ise, bir SB'nin kırsal kesimde mi yoksa kentsel kesimde mi kurulmasının daha yararlı olacağını tartışmaktadır. Gelişmekte olan bir ekonomideki SB'lerin bölgesel kalkınmaya yapabilecekleri katkılar,⁴ endüstriyel kuruluş yeri kuramı bağlamında ele alınmaktadır [Bak. Kocaman (1994)].

Bir de, Sklair'in (1986) de belirttiği gibi, Basile ile Germidis'in (1985) SB'lerin yaşam devresiyle ilgili olarak geliştirdikleri dört aşamalı modelden de söz etmek gerekmektedir. Bu modelde, SB'lerin (1) temel altyapının kurulması, (2) dolaysız yabancı sermaye yatırımlarının ve dışsattımın artırılması, (3) yükselmeye gelen bir kalite artışı ve (4) bölgenin yerel ekonomiyle entegrasyonu ve özel girişimcilere devir gibi dört aşamadan geçerek geliştikleri öne sürülmektedir.

Şimdi, SB'ler için geliştirilen modellerin önemlilerinin sonuçlarına biraz daha yakından bakalım.⁵

(i) Bir SB'nin Olası Refah Etkileri

Hamada (1974), gümrüklerin yabancı sermayeyi çekebilmek amacıyla kaldırıldığı bir SB'nin ekonomik etkilerini analiz etmek amacıyla kurulmuş ilk kuramsal çerçeveyi sunmuştur. Sermaye-yoğun malın yerli üretiminin tarife ile korunurken gümrüksüz bölgedeki üreticilerin Dünya fiyatlarıyla karşı karşıya kaldığı, standart iki faktör - iki malı modelde, yazar, yabancı sermayenin yokluğunda eğer koruma dışalım tarifeleri biçimindeyse, bir SB kurulmasının üretimi (refahı) etkilemeyeceğini göstermiştir. Dahası, SB'lerdeki yabancı sermaye yatırımlarının artması da, gelişmekte olan bir ülkenin tüketim olanaklarını (ve dolayısıyla refahını) mutlaka artırmayacaktır. Ancak, Hamada'nın "bir SB'ye dolaysız yabancı sermaye girişinin olumsuz refah etkisine yol açtığı" sonucu, evsahibi ülkedeki

işgücünün tamamının istihdam edildiği gibi, gelişmekte olan pek çok ekonomi için hiç de gerçekçi olmayan bir varsayıma dayanmaktadır.

Rodriguez (1976), Hamada'nın (1974) SB'lerin makroekonomik etkileriyle ilgili bazı sonuçlarını genişletmiştir. Ona göre, SB ile evsahibi ülkenin geri kalan kısmı arasında faktör hareketliliği varken, nihai denge, serbest ticaret durumundakiyle aynı ticaret kalıbını (paternini) verecektir. Üstelik, bütün ticaret, evsahibi ülke tarafından değil, yalnızca SB tarafından yapılacaktır.

Hamilton ile Svensson (1982) da, Hamada'nın (1974) sonuçlarını genişletmeye ve düzeltmeye çalışmışlardır. Yazarlar, farklı bölge tipleri ve nihai mallar için değişik korumacılık türlerini dikkate aldıkları modellerinde, bir SB oluşturulmasının, üretim(in yeri), tüketim ve refah açılarından sonuçlarını analiz etmişlerdir. Hamilton ile Svensson, ayrıca, evsahibi ülkeye veya bölgeye giren yabancı sermayenin ülkenin refahını azalttığını da göstermişlerdir. Sermayenin evsahibi ülkeye değil de bölgeye girmesi, refahı nisbeten daha fazla azaltmaktadır.

Miyagiwa'nın (1986) alternatif SB modeli, bu tür bölgelerin daha çok hükümet sübvansiyonlarıyla kuruldukları ve geleneksel olmayan dışsatımı teşvik etmek üzere düzenlendikleri olgularını gündeme getirmektedir. Modelde, bir SB'nin kurulmasının ülke refahını artırabilmesi için gerekli koşul, bölgede kurulu bir endüstrinin göreceli faktör yoğunluğundan bağımsız olarak türetilmiştir. Endüstriyel üretimin tarifelerle korunduğu bir ekonomide, eğer mevcut korunan sektörden kaynakları kendine çeken başka bir endüstriye dışsatım sübvansiyonu verilmek suretiyle bir SB kurulmuşsa, ülke refahı artırılabilir. Ama Miyagiwa (1986), bir SB'nin göreceli faktör yoğunluğunun, iktisadi büyüme ve yabancı yatırımları takiben ortaya çıkabilecek refah de-

ğişikliklerinin (yonunun) belirlenmesinde kritik bir role sahip olduğunu önemle vurgulamaktadır.

(ii) Bir SB'ye İthal Edilen Aramalarının Olası Etkileri

Nihai mallar üzerindeki gümrük tarifelerinin kaldırılması, buraya kadar adından söz edilen yazarlara göre SB'lerin temel niteliğini oluşturuyordu. Hamada'nın (1974: 235) da gösterdiği gibi, bu özellik, bir bölgenin görünürdeki amacı dolaysız yabancı sermaye yatırımlarını teşvik etmek olduğu halde, yabancı sermayenin, getirisini düşüreceği için şevkini kırma eğilimindeydi. Young'ın (1987) makalesinde ise, işte bu teşviği sağlayan bir gümrüksüzlük özelliği üzerinde odaklaşmıştır: (1) Bölgede kullanılan aramalarının dışsalımı üzerindeki tarifelerin indirilmesi ve (2) evsahibi ülkeye transfer edilen kârlar üzerindeki vergilerin düşürülmesi. Hamada (1974) ve Hamilton ile Svensson (1982) mevcut bir SB'deki yabancı yatırımlardaki dışsal değişmelerin etkilerini dikkate alırken, Young (1987) burada, tarife ve vergilerdeki değişmelerin uyardığı içsel yatırım değişmelerinin etkilerini incelemektedir. Bu nedenle de, adı geçen yazarların modelleri (mal ve faktör fiyatlarının sabit olduğu varsayımı altında) faktör dağıtımını ve çıktıdaki değişmeler üzerinde yoğunlaşırken, Young'ın (1987) geliştirdiği model, bir SB'nin kurulmasına paralel olarak fiyatlardaki değişmeler tarafından yönlendirilmektedir. Sonuç olarak yazar; aramalarının bir SB'ye ithali üzerindeki tarifelerin düşürülmesi durumunda, bunun, evsahibi ülkenin geri kalan kısmına ithal edilen aramalarından uğranılan tarife geliri kayıplarını kötüleştirceği için ülkenin ulusal gelirini ve refahını azaltabileceğini söylemektedir. Yalnız, bu olumsuz sonucu ulaştırırken Young da, evsahibi ekonominin tam istihdamda bulunduğunu varsaymaktadır.

(iii) Bir SB'nin Olası İstihdam Etkileri

SB kurmanın yabancı sermaye çekmek ve dışsatımı artırmak dışındaki diğer bir sebebi de, çoğu kez evsahibi ülkede yüksek işsizliğin hüküm sürüyor olmasıdır. İşte bu olgudan hareketle Young ile Miyagiwa (1987), evsahibi ülkede Harris-Todaro tipi işsizlik varken aramaları üzerindeki tarifelerin kaldırılmasının etkilerini incelemektedirler.

Harris ile Todaro'nun (1970) gelişmekte olan ülkeler için kurdukları iki sektörlü modele göre, bu ülkelerde ikili (dualistic) bir yapı bulunmakta, yani bir yanda imalat sanayiinde az istihdam olanakları varken yüksek ücretler ödenmekte, diğer yanda da tarımdaki ücretler imalat sanayiindekine göre düşük kalmaktadır. Böylece, tarımda düşük ücretle çalışan işçiler işsiz kalmayı goze alarak kentlere göç etmektedirler. Üstelik, yazarlara göre, imalat sanayiinde yaratılacak her yeni bir kişilik işyeri, iki veya üç kişinin tarım sektörünü terk ederek kentlere göç etmesine ve kentlerdeki işsizliği arttırmalarına yol açmaktadır.

Bu sonucun, korumacı veya ithal-ikameci uluslararası iktisat politikası önerileri açısından uzantıları açıktır: Hükümetçe (imalat sanayiindeki) istihdamı korumak amacıyla uluslararası mal ticareti önüne tarife veya tarife-dışı engeller koyulması, umulanın aksine, bu ülkelerde köyden kente göçü hızlandırarak kentlerdeki işsizliği daha da körükleyecektir.

Bu çelişkili durumun SB'lerle ilgili uzantısı ise, SB'lerin kurulmasının, köyden kente göçü, SB'ler ve yakın çevresinde yaratılacak yeni iş olanakları sayesinde, azaltma şansının bulunup bulunmadığı noktasında yatmaktadır.

Young ve Miyagiwa'ya (1987) göre, SB kurulması, Dünya fiyatları cinsinden ulusal geliri daima artıracaktır. Young'ın (1987) modelinde tam istihdam varsayımı altında elde edilen sonuçların aksine, Young-Miyagiwa

mo-delinde, aramaları üzerindeki bozucu tarife-lerin kaldırılması, ille de evsahibi ülkenin geri kalan kısmına ithal edilen aramalarından uğ-ranılan tarife geliri kayıplarını kötüleştirmemekte ve üstelik, işsizliğin (veya kentsel ücretlerin katı olmasının) yarattığı bozulmadan doğan kayıpları azaltmaktadır da. Bu nedenle, bir SB'nin kurulması yazarlara, Harris-Todaro tipi işsizliğin hüküm sürdüğü bir ekonomi için sağlam bir "ikinci en-iyi" politika gibi gözükmektedir.

Chaudhuri ile Adhikari (1993), Young-Miyagiwa modelinin sonuçlarını, bir SB'si bulunan ve Harris-Todaro tipi işsizliğin hüküm sürdüğü bir ekonomi varsayımına, yerli sermayenin sektörler arasında hareketli olduğu ve yabancı sermaye arz eğrisinin pozitif eğimli olduğu varsayımlarını da ekleyerek genelleştirmeye çalışmaktadırlar. Onların çözümlemesi göstermektedir ki, ilgili varsayımlar altında, bir SB'nin yaratılması ulusal refahta bir kayıba yol açabilir. Dahası, bu girişim, istihdamın ve ulusal refahın artırılmaları gibi iki ikiz hedef arasında bir çelişkiye de yol açabilir.

(iv) SB'ler İçin Kırsal ve Kentsel Kuruluş Yeri Seçenekleri

Miyagiwa'da (1993); kentsel işsizlikten yakınlan gelişmekte olan bir ekonomide serbest ticaret bölgesinin kentsel bir yerde mi yoksa kırsal bir yerde mi kurulmasının daha anlamlı olacağı konusu üzerinde durulmaktadır. Modele göre, eğer yerli sermaye ülkenin iki bölgesi arasında hareketliyse, kırsal kuruluş alanının kentsel alana kıyasla daha çok tercih edilebilir gibi gözüktüğü sonucuna varılmaktadır. Ancak, bu sonuç, eğer sermaye sektöre özgü (sector specific) ise tersine donebilecektir.

4. Bir SB'nin Evsahibi Ülke Üzerindeki Olası Makroekonomik Etkileri

Bir SB'nin oluşturulması ve orada ekono-

mik etkinliklerde bulunulmasının, önceki bölümde kısmen belirtildiği gibi, bölgenin ait olduğu evsahibi ülkenin ekonomisine dolaylı veya dolaysız, kısa veya uzun vadeli, olumlu veya olumsuz çeşitli makroekonomik etkileri olur.⁶ Bu etkilerin neler olabileceğini daha sistematik bir biçimde ve ayrıntılı olarak ele almaya, bir SB'deki etkinliklerin yerli ve yabancı ekonomik aktörler üzerinde ne gibi önemli etkilerinin bulunabileceğini düşünerek başlayabiliriz. Tablo 2.3'te bu amaçla kullanılabilecek bir matris oluşturulmuştur.⁷

Bir SB'nin evsahibi ülkenin ekonomisine makro düzeydeki etkilerini yakalayabilmek için, Tablo 2.4'te yapıldığı gibi, şu üç bölgenin ekonomik aktörleri arasındaki karşılıklı mal, hizmet, sermaye, işgücü, teknoloji ve faktor geliri (yani ücret, kâr, faiz ve kira gibi) akımlarına ayrı ayrı bakmak daha yararlı olacaktır: Serbest bölge (SB), evsahibi ülke (EU) ve dünyanın geri kalan kısmındaki yabancı ülkeler (YÜ).

Tablo 2.4'teki C sütununda özetlenen akımlar, bir SB'nin kurulmuş olması nedeniyle evsahibi ülke ile yabancı ülkeler arasında dolaysız gerçekleşen çıktı, girdi ve girdi getirisi akımlarını gösterdiğinden, SB-EU ilişkisi açısından dolaylı etkileri içermektedirler ve pek çok SB için bunların ihmal edilebilir büyüklükte olduklarını kabul edebiliriz.

SB'nin evsahibi ülke (A sütunu) ve yabancı ülke (B sütunu) ile arasındaki karşılıklı akımlar ise, o SB'nin EU üzerindeki makroekonomik etkilerinin anlaşılabilmesi açısından daha büyük bir önem taşır. Örneğin Türkiye'deki SB'ler bir bütün olarak, 1988-97 döneminde, Türkiye ile yapılan karşılıklı mal ticaretinde net dışsatımcı (A1), yabancı ülkelerle yapılan mal ticaretinde ise net dışalımçı (B1) durumundadırlar. Aynı dönem ve aynı verilere göre, söz konusu SB'ler Türkiye ve YÜ ile olan mal ticareti ilişkisinde genelde net dışsatımcı durumundadırlar. Tablo 2.5'te, son-

dan bir önceki sütunda hesaplanan veriler bu olguyu kanıtlamaktadır.

Ancak, EU konumundaki Türkiye açısından olaya bakıldığında, mal ticaretiyle ilgili parasal akımların net değerlerinin, bir bütün olarak Türkiye lehine mi yoksa aleyhine mi sonuç verdiğini değerlendirebilmek için, kamımca daha farklı bir ölçüt kullanılmalıdır. EU ve YÜ'nün SB'ye yeniden dışsatım (re-export) yapmadıkları varsayımı altında, örneğin $(A + B - C) / (D + E - F)$ oranı bu amaçla kullanılabilir. Burada:

A: EU'nün SB'ye Dışsatımı,

B: SB'nin YÜ'ye Dışsatımı,

C: SB'nin EU'ye Yeniden Dışsatımı,

D: SB'nin EU'ye Dışsatımı,

E: YÜ'nün SB'ye Dışsatımı ve

F: SB'nin YÜ'ye Yeniden Dışsatımı.

Türkiye'deki SB'lerin de EU ve YÜ'ye yeniden dışsatım yapmadıkları (yani $C = 0$ ve $F = 0$) varsayımı altında, söz konusu oran yukarıda belirtilen dönem ve verilere göre, Tablo 2.5'in son sütunundaki hesaplamaların da gösterdiği gibi, 1'den oldukça küçük (% 56) çıkmaktadır. Yani böylece, Türkiye örneğinde, uluslararası mal ticareti açısından SB'lerin EU'ye olumsuz katkılarda bulunduğu söylenebilir. Oysa, SB'lerin Türkiye üzerinde mal ticareti nedeniyle yaratacağı etki, bu tür bir konsolidasyona başvurulmadan (yani SB'lerin üçüncü ülkelerle olan mal ticareti ilişkisi gözardı edilerek) incelenseydi, orn. "1988-95 döneminde SB'lere yapılan dışsatımın Türkiye'nin toplam dışsatımının % 1.36'sını, SB'lerden yapılan dışalımın ise Türkiye'nin toplam dışalımının % 1.41'ini oluşturduğu" biçimindeki olumlu sonuçla yetinilecekti (Bak. Tablo 2.6).

Hizmet ticareti (A2 ve B2) için de benzer

Tablo 2.3: SB'lerin Yerli ve Yabancı Ekonomik Aktörler Üzerindeki Olası Etkileri

	Yerli	Yabancı
<i>İşgücü Arz Edenler</i>	(1) SB'de iyi ücretli bir iş bulabilirler.	(7) SB'de (iyi ücretli) bir iş bulabilirler.
<i>Tüketiciler</i>	(2) SB üzerinden EÜ'ye ithal edilen mallara artık daha az para öderler.	(8) EÜ'den doğrudan değil de, SB aracılığıyla kendi ülkelerine yapılan ithalata artık daha az para öderler.
<i>SB'deki Üreticiler</i>	(3) EÜ'dekinden daha düşük maliyetle üretimde bulunabilirler. (4) YÜ'ye daha fazla dışsattım yaparlar.	(9) EÜ'ye ve YÜ'ye SB aracılığıyla daha çok mal satabilirler.
<i>SB'nin Dışındaki Üreticiler</i>	(5) SB'den EÜ'ye yapılan dışalım rekabet etmek zorunda kalırlar.	(10) Hissedilir etki beklenmez.
<i>Hükümet</i>	(6) Vergi geliri kaybına uğrar.	(11) Hissedilir etki beklenmez.

SB: Serbest Bölge

EÜ: Evsahibi Ülke

YÜ: Yabancı Ülkeler

bir değerlendirme yapılabilir. Ama, en azından Türkiye için gereken veriler mevcut olmadığından bir ülke örneği üzerinde bu tür karşılaştırmalara girişmiyorum.

Ücret, kâr, faiz ve kira gibi faktör geliri transferleri açısından olaya yaklaşıldığında, bu kez A3 ve B3 etkilerinin karşılaştırılması gerekir. A3 ile ilgili olarak SB'nin EÜ'ye özellikle ücret ve kâr geliri akımları itibariyle olumlu katkılarda bulunması beklenirken, B3 ile ilgili olarak daha çok SB'den YÜ'ye doğru bir faktör geliri akımı olması ve dolayısıyla EÜ üzerinde dolaylı/potansiyel bir olumsuz etkiye yol açması beklenir. SB'lerde yabancı ekonomik aktörler tarafından elde edilen kâr ve ücret gibi faktör gelirlerinin YÜ'ye aktarılmaması ölçüsünde SB ve/veya EÜ bundan

kazançlı çıkabilecektir. Yerli ve yabancı işgücü, SB örneğinin bir "serbest kent" niteliğinde olmadıkça, genelde o SB'de ikamet etmez, EÜ'de yaşayıp yalnızca çalışma saatlerinde SB'de bulunur.

Yerli işgücünün bir SB'de iş bulması (A4), EÜ'de başlangıçta varolan işsizliği azaltıcı etki yapar.⁸ SB'de çalışacak firmaların istihdam edecekleri kişileri YÜ'den "getirmeleri" ölçüsünde (B4), EÜ'deki sözü edilen olumlu dolaysız istihdam etkisi azalmış olur. Öte yanda, SB'de çalışacak yabancıların EÜ'de yaşarken yapacakları harcamalar, yerli ekonomiyi olumlu etkileyecektir.

Yerli firmaların ve hükümetin SB'de yapacakları dolaysız yatırımların mevcut kay-

Tablo 2.4: Bir SB'nin Evsahibi Ülke Üzerindeki Beklenen Makroekonomik Etkileri İçin Çözümleme Çerçevesi

	Serbest Bölge (SB) ile Evsahibi Ülke (EÜ) Arasında [A]	Serbest Bölge (SB) ile Yabancı Ülkeler (YÜ) Arasında [B]	Ev Sahibi Ülke (EÜ) ile Yabancı Ülkeler (YÜ) Arasında [C]
Mal Ticareti [1]	[A1] Önemli bir hacimde olması beklenir.	[B1] Önemli bir hacimde olması beklenir.	[C1] İhmal edilebilir.
Hizmet Ticareti [2]	[A2] Önemli bir hacimde olması beklenir.	[B2] Önemli bir hacimde olması beklenir.	[C2] İhmal edilebilir.
Faktör Geliri (ücret, kâr,...) Transferleri [3]	[A3] Önemli bir hacimde olması beklenir.	[B3] Önemli bir hacimde olması beklenir.	[C3] İhmal edilebilir.
İşgücü [4]	[A4] Önemli bir hacimde olması beklenir.	[B4] Önemli olabilir, eğer yabancı firmalar SB'ye kendi çalışanlarını önemli ölçüde YÜ'den getiriyorlarsa.	[C4] İhmal edilebilir.
Dolaysız Yatırımlar [5]	[A5] Önemli bir hacimde olması beklenir.	[B5] Önemli bir hacimde olması beklenir.	[C5] İhmal edilebilir.
Portföy Yatırımları [6]	[A6] Önemli olabilir, eğer bölge finansal kurumlarla ilgili bir SB ise.	[A6] Önemli olabilir, eğer bölge finansal kurumlarla ilgili bir SB ise.	[C6] İhmal edilebilir.
Teknoloji [7]	[A7] Önemli değildir.	[B7] Önemli bir hacimde olması beklenir.	[C7] İhmal edilebilir.

SB: Serbest Bölge

EÜ: Evsahibi Ülke

YÜ: Yabancı Ülkeler

nakların ülke içindeki alternatif kullanım alanları açısından yaratacağı olumsuz tahsis etkileri (A5) de en azından kuramsal düzeyde hesaba katılmalıdır. Ama A7 bağlamında zaten EU'de varolan bir teknolojinin SB'ye nakli (A7), EU açısından bir ilerleme oluşturmaz. Yine de, bu noktada, yerli teknolojinin SB'de çalışacak bir yabancı firmaya bedel karşılığı aktarılıyor olması olasılığı da gözden uzak tutulmamalıdır.

Bir SB'nin kurulmasında, en önemli ara hedeflerden biri yabancı sermayenin SB'ye çekilmesi (B5) ise, diğeri de bu dolaysız yatırımlarla birlikte SB'ye EU'dekinden daha gelişmiş teknolojilerin transfer edilmesidir (B7). B5 çerçevesinde bir SB'ye akan yatırımların yüksek olması sayesinde, A5 bağlamında o SB'ye akması gereken (özellikle

kamusal) yatırımların da düşük olması sağlanabilecektir. SB'ye gelen ileri teknolojinin EU'ye "taşması"nın EU üzerindeki olumlu etkilerinin de bütün bu soylenenlerle bir arada dikkate alınması yararlı olacaktır.

5. Sonuç Düşünceleri

Serbest bölgeler, bir evsahibi ülkenin siyasi sınırları içinde ama gümrük sınırları dışında yer alan bölgeler olarak, evsahibi ülke ve yabancı ülkelerle daha çok mal, hizmet ve faktör alışverişine giriştikleri ölçüde evsahibi ülkeyi daha çok etkilerler. Bu etkilerin dolaylı veya dolaysız olmasından kaynaklanan karmaşıklık, etkilerin tamamının (en azından ampirik olarak) saptanabilmesini oldukça güçleştirmektedir. Ama okuduğunuz çalışmada, SB'ler hakkında şu ana dek yapılan önemli

TABLO 2.5: Türkiye'nin SB'lerinin Yıllık Ticaret Hacmi ve Ticaretin Yönü
(1988-97, 1000 ABD \$'ı)

	SB'lerin Dışsatımı		SB'lerin Dışalımını		Toplam Ticaret Hacmi	Seçilmiş Oranlar			
	Türkiye'ye (1)	Diğer Ülkelere (2)	Türkiye'den (3)	Diğer Ülkelerden (4)		(1) / (3)	(2) / (4)	(1)+(2) / (3)+(4)	(2)+(3) / (1)+(4)
1988	53 955	21 298	42 908	35 607	153 768	1.26	0.60	0.96	0.72
1989	37 664	28 673	18 769	67 360	152 465	2.01	0.43	0.77	0.45
1990	118 632	21 559	50 909	91 009	282 109	2.33	0.24	0.99	0.35
1991	181 847	60 140	126 856	122 364	491 207	1.43	0.49	0.97	0.61
1992	209 906	94 902	136 243	186 517	627 568	1.54	0.51	0.94	0.58
1993	333 914	177 860	215 760	293 375	1 020 910	1.55	0.61	1.01	0.63
1994	702 030	321 685	492 320	442 718	1 958 752	1.43	0.73	1.09	0.71
1995	968 989	543 184	545 439	902 017	2 959 629	1.78	0.60	1.04	0.58
1996	1 243 558	576 367	584 217	1 230 079	3 634 221	2.13	0.47	1.00	0.47
1997*	117 087	39 935	40 962	111 076	309 060	2.86	0.36	1.03	0.35
Toplam	3 967 583	1 885 604	2 254 383	3 482 119	11 589 689	1.76	0.54	1.02	0.56

*1977 yılı verileri sadece ilk aya aittir.

Kaynak: DTM SBGM, *Türkiye Serbest Bölgeleri Aylık Raporu*, Ocak 1997, Ankara.

TABLO 2.5: Türkiye'nin SB'lerinin Yıllık Ticaret Hacmi ve Ticaretin Yönü (1988-97, 1000 ABD \$'ı)

	Türkiye'nin Toplam Mal Ticareti			Türkiye'nin Kendi SB'leriyle Mal Ticareti			SB'lerin Türkiye'nin Mal Ticaretindeki Payları (%)		
	Dışsatım	Dışalım	Toplam	Dışsatım	Dışalım	Toplam	Dışsatım	Dışalım	Toplam
1988	11 662	14 335	25 997	43	54	97	0.37	0.38	0.37
1989	11 625	15 792	27417	19	38	56	0.16	0.24	0.21
1990	12 959	22 302	35 262	51	119	170	0.39	0.53	0.48
1991	13 594	21 047	34 640	127	182	309	0.93	0.86	0.89
1992	14 715	22 871	37 586	136	210	346	0.93	0.92	0.92
1993	15 345	29 428	44 773	216	334	550	1.41	1.13	1.23
1994	18 106	23 270	41 376	492	702	1194	2.72	3.02	2.89
1995*	21 637	35 709	57 346	545	969	1514	2.52	2.71	2.64
Toplam	119 642	184 755	304 397	1629	2 607	4236	1.36	1.41	1.39

*geçici

Kaynak: DTM SBGM, *Türkiye Serbest Bölgeleri Aylık Raporu*, Ocak 1997, Ankara ve TCMB, Üç Aylık Bülten, 1996/IV, Ankara.

kuramsal çalışmalar da dikkate alınarak, bu etkilerin hiç değilse kuramsal olarak saptanabilmesi için bir çözümleme çerçevesi geliştirilmeye çalışılmıştır.

Peki ama, Dünya ekonomileriyle arasındaki mal, hizmet ve faktör hareketlerini son 17 yılda zaten giderek serbestleştirmiş bulunan ve bundan sonra daha da serbestleştirmeyi isteyen bir "açık ekonomi" olarak Türkiye'de serbest bölgelerin gerçekte ekonomiye ne gibi katkıları olabilir? Uluslararası mal, hizmet ve faktör hareketlerinin genelde liberalizasyonu hedeflendiğine yani ülkenin, koruma duvarlarının kaldırılması anlamında, adeta "bütünün" bir serbest bölge haline getirilmesi hedeflendiğine göre, o ülkenin içindeki nisbeten küçük bazı bölgelerin gümrük formalitelerinin önemli ölçüde dışında tutulması Türkiye ekonomisine ne derece ciddi katkılarda bulunabilir? Türkiye'nin bir yanda örneğin Avrupa Birliği ile bir gümrük birliği kurmuş ve EFTA ülkeleri ile serbest ticaret bölgesi anlaşması

yapmış, diğer yandaysa GATT/WTO sistemi içindeki anlaşmalara katılmakta olması serbest bölgelerin önemini azaltmakta mıdır?

Serbest bölgelerin yalnızca gelişmekte olan ülkelerde kurulmadığı, Dünya'daki SB'lerin pek çoğunun ABD ve Avrupa ülkelerinde kurulu bulunduğu çalışmanın ikinci bölümünde değinilmişti. Ancak, gelişmekte olan ülkelerde SB'lerin bölgesel kalkınmaya katkıda bulunma ve işsizliği azaltma işlevlerinin önemi de görmemezlikten gelinemez. Oyleyse, bir yanda Dünya'da genel bir liberalizasyon ve ekonomik küreselleşme olgusu yaşanırken diğer yanda da korumacılık ve gümrük formaliteleri önemini sürdürebildiğine göre, Dünya mal ticaretinin kolaylaştırılabilmesi ve geliştirilebilmesi açısından serbest bölgelerin işlevlerinin kolayca ortadan kalkabileceğini de düşünmemek gerekir.

Dünya'daki SB'lerin evsahibi ve diğer ülkelerdeki ekonomik aktörlere ne gibi etkiler-

de bulunabileceği kuramsal olarak çok az incelenmiştir, bu yöndeki çalışmalara daha fazla ağırlık verilmesi gerekmektedir. Ancak, sanırım, bu tür çözümlerlerin ampirik çalışmalarla da desteklenebilmesi için daha fazla, daha ayrıntılı ve daha güvenilir istatistiki bilgilere de gereksinim duyulduğu/duyulacağı ve Dünya'daki pek çok SB için henüz bu tür bilgilerin (ticaret verileri hariç) derlense bile yayınlanmamakta olduğu da unutulmamalıdır. Veri sorununun dünya çapında hafiflemesi, bu ilginç konudaki çalışmaları belki biraz olsun canlandırabilir.

NOTLAR

1. Bak. Erdoğan (1985: 9-12) ve Güner (1995: 1).
2. Dünyanın 31 ülkesinden 34 özel ve kamusal SB yönetiminin üye olduğu Dünya Dışsatım İşleme Bölgeleri Birliği (World Export Processing Zones Association, WEPZA); üye SB'ler arasında işbirliğinin geliştirilmesi, bilgi alışverişi yapılması, işletme yönetimi eğitimi, ortak yarar ilkesine dayalı araştırmalar yapılması, SB'ler ve bölge kullanıcıları arasında iletişim sağlanması ve SB'lerin tanıtım etkinliklerinin artırılması amaçlarına yönelik çalışmalarda bulunan, kâr amacı gütmeyen ve UNIDO tarafından 1978 yılında kurulmuş uluslararası bir örgüttür.

Türkiye, merkezi ABD'nin Flagstaff kentinde bulunan WEPZA'ya 1991 yılından bu yana üyedir. WEPZA ve etkinlikleri hakkında daha fazla bilgi edinmek için "<http://www.wepza.org/~sth/>" internet adresine bakılabilir.

3. Türkiye'deki SB'ler hakkında ayrıntılı (istatistiki) bilgi için Kibritçioglu (1997) ve orada belirtilen bazı kaynaklar ile, Dış Ticaret Müsteşarlığı Serbest Bölgeler Genel Müdürlüğü'nce düzenli olarak yayınlanan *Türkiye Serbest Bölgeleri Aylık Raporu*'nun değişik

sayılarına bakılabilir.

4. Son yıllarda, iktisat yazınında, SB'lerin Çin ile Bulgaristan ve Rusya gibi geçmişin Doğu Bloğu ülkelerinin son 7-8 yıldır içinde buldukları piyasa ekonomisine geçiş sürecinde oynadıkları veya oynayabilecekleri rol hakkında da çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bunlardan başlıcaları Bonev (1989), UNCTC (1991), Kuznetsov (1993), Peng (1993) ve Manezhev'dir (1995).

5. SB'ler ile ilgili kuramsal yazının ayrıntılı (aslında artık pek güncel sayılmayacak ama yine de yararlı) bir taraması için İkin ile Tekeli'ye (1987: 16-28) bakılabilir.

6. UNCTAD'ın, SB kurma projelerinin temel maliyet ve yararları ile ilgili analiz çerçevesi için bak. UNCTAD (1985: 26).

7. Burada belirtmek gerekir ki, SB'lerde istihdam edilen yerli işgücü, SB'nin içinde değil evsahibi ülkenin (gümrük) sınırları içinde ikamet etmektedir.

8. DTM SBGM'nin (1996: 3) tahminlerine göre, Türkiye'de SB'lerde yaklaşık 6000 kişiye dolaysız istihdam olanağı sağlanmaktadır. SB'lerin Türkiye'de dolaylı olarak yarattığı iş olanaklarının ise 15000 kişiyi kapsadığı tahmin edilmektedir.

KAYNAKÇA

Akyürek, T. E. (1983): *Serbest Bölge: Tanımı - Dünyada - Türkiye'de*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.

Bonev, V. B. (1989): "Customs-Free Zones in the People's Republic of Bulgaria". Bulgar Bilimler Akademisi İktisat Enstitüsü (1989) derlemesinde, *Economic Thought*, 1989, s. 125-134, Sofya: BBAİE.

Chaudhuri, T. D.; S. Adhikari (1993): "The Locational Choice for Free-Trade Zones: Rural ver-

sus Urban Options". *Journal of Development Economics*, 41/1: 157-162.

Çarıkçı, E. (1989): *A Critical Survey of the Economic Impact of Export Processing Zones*. Ankara: Union of the Chambers of Commerce, Industry, Maritime Trade and Commodity Exchanges of Turkey.

DTM SBGM (1996): *1995 Yılı Faaliyet Raporu*. Ankara: TC Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Serbest Bölgeler Genel Müdürlüğü.

Erdoğan, E. (1985): *Serbest Bölgeler ve Türkiye'de Bir Model Denemesi*. Eskişehir: AÜ İİBF Yayınları.

Güner, S. (1995): *Serbest Bölgeler*. İzmir: Anadolu Matbaacılık.

Hamada, K. (1974): "An Economic Analysis of the Duty-Free Zone". *Journal of International Economics*, 4/3: 225-241.

Hamilton, C.; L. E. O. Svensson (1982): "On the Welfare Effects of a 'Duty-Free Zone'". *Journal of International Economics*, 13/1-2: 45-64.

Harris, J. R.; M. P. Todaro (1970): "Migration, Unemployment, and Development: A Two-Sector Analysis". *American Economic Review*, 60/1: 126-142.

İlkin, S.; İ. Tekeli (1987): *Dünyada ve Türkiye'de Serbest Üretim Bölgelerinin Doğuş ve Dönüşümü*. Ankara: Yurt Yayıncılık.

Karluk, R. (1994): *Türkiye Ekonomisi*. Eskişehir: Birlik Ofset Yayıncılık, s. 333-342.

Kibritçiöglü, A. (1997): "Free Zones in Turkey and Their Macroeconomic Effects". Tezel (derl.) (1997) derlemesinde.

Kocaman, B. (1994): "(Doğu ve Güneydoğu'da Serbest Bölge Kurulması Düşünülrken) Serbest Bölgeler ve Bölgesel Kalkın-

ma". *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 9/10: 25-29.

Kuznetsov, A. (1993): "Promotion of Foreign Investment in Russia: An Evaluation of Free Economic Zones as a Policy Instrument". *Russian and East European Finance and Trade*, 29/4: 43-65.

Manezhev, S. A. (1995): "Free Economic Zones and the Economic Transition in the Chinese People's Republic and Russia". *Russian and East European Finance and Trade*, 31/2: 76-87.

Miyagiwa, K. F. (1986): "A Reconsideration of the Welfare Economics of a Free-Trade Zone". *Journal of International Economics*, 21/3-4: 337-350.

Miyagiwa, K. F. (1993): "The Locational Choice for Free-Trade Zones: Rural versus Urban Options". *Journal of Development Economics*, 40/1: 187-203.

Peng, L.; D. Vellenga (1993): "The Government's Roles in Promoting Logistics Services in China". *Logistics and Transportation Review*, 29/4: 301-18.

Rodriguez, C. A. (1976): "A Note on the Economics of the Duty Free Zone". *Journal of International Economics*, 6/4: 385-388.

Sklair, L. (1986): "Free Zones, Development and the New International Division of Labour: Review Article". *Journal of Development Studies*, 22/4: 753-759.

Tezel, Y. S. (derl.) (1997): *Concepts and Instruments of the Development in Turkey: A Model for Palestine*, Ankara: Friedrich Naumann Vakfı.

UNCTAD (1985): *Export Processing Free Zones in Developing Countries: Implications for Trade and Industrialisation Policies*. New York: UNCTAD.

UNCTC (1991): *The Challenge of Free Economic Zones in Central and Eastern Europe: International Perspectives*. New York: United Nations Centre on Transnational Corporations (UNCTC), Sales No. E.90. II.A.-27.

Young, L. (1987): "Intermediate Goods

and the Formation of Duty-Free Zones". *Journal of Development Economics*, 25/2: 369-384.

Young, L.; K. F. Miyagiwa (1987): "Unemployment and the Formation of Duty-Free Zones". *Journal of Development Economics*, 26/2: 397-405.